

Оксана Люта,

аспірантка кафедри історії України Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

ПЕРША НАРОДНА БІБЛІОТЕКА-ЧИТАЛЬНЯ М.ЄЛИСАВЕТГРАДА

Народні бібліотеки-читальні, що організуються в Україні в середині XIX ст., - явище, притаманне культурі та освіті пригноблених націй, до якої й належала українська протягом кількох століть. Тому тема, що розкривається на прикладі появи, особливостей, формування та зростання читацьких інтересів робітників потужного промислового центру, яким був у царській Росії Єлисаветград, потребує ретельного вивчення та аналізу, спробу чого і здійснює авторка статті, підкріплюючи свої викладки статистичними даними.

З початку XIX ст. в Україні, як і в Російській імперії загалом, суттєво посилювався рух за створення бібліотечних закладів для широких народних мас, рівень грамотності яких, хоча й дуже повільно, зростав. Виникнення народних (безкоштовних) бібліотек було передусім зобов'язане активній громадській діяльності. Вони існували лише за рахунок незначних коштів, які могли надати окремі освітні товариства, організації та приватні особи¹.

Перші народні бібліотеки з'явилися в середині XIX ст. у зв'язку зі зростанням потягу населення до друкованого слова. Як правило, ними користувалися представники місцевої інтелігенції, учні початкових шкіл, окремі робітники. Книжкові фонди цих закладів створювалися на особисті пожертвування, кошти, виручені від аматорських вистав, концертів тощо. Інколи бібліотеки відкривалися при заводах, фабриках, у робітничих селищах, при залізничних станціях. Проте добре організовані бібліотечні установи на той час зустрічалися досить рідко, більшість з них були невеликими, погано забезпечені фінансово й книгами. Народні бібліотеки цього періоду мали багато спільних рис з недільними школами, і, як і вони, зазнали розгрому в 1862 р.* Їх відродження припало на початок 70-х років XIX ст.,

коли в країні значно зросла потреба у кваліфікованих робітниках.

Загалом протягом другої половини XIX ст., з розвитком культурно-освітнього руху, кількість народних бібліотек і читалень збільшилася, зросла їхня роль у позашкільній народній освіті².

До 1895 р. в м. Єлисаветграді - значному економічному й культурному центрі Південної України - існувало всього декілька бібліотечних закладів. Серед них - приватна платна бібліотека з досить невеликим книжковим фондом, бібліотеки й читальні зали громадськості: дворянська, військових клубів, товариства прикажчиків тощо³. Водночас у місті, що нараховувало близько 70 тис. населення, зовсім не було постійно діючої щоденної безкоштовної народної читальні, тоді як чимало фахівців потребували безкоштовної спеціальної літератури. Проблеми щодо її відкриття неодноразово порушувалися, обговорювалися в місцевій періодиці⁴. Все це, врешті-решт, привело до заснування такого просвітницького закладу⁵.

Думка щодо цього виникла і в «Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел» (створеному 1873 р.). 1883 р. його члени висунули ідею порушити клопотання щодо влаштування бібліотечних установ для ремісників повіту; 1885 р. один з фундаторів товариства - М.Ф.Федоровський - у листі з Києва запропонував заснувати Кирило-Мефодіївську бібліотеку морально-релігійного спрямування на ознаменування 1000-річчя від дня народження слов'янських

* 10 червня 1862 р. указом Олександра II було закрито недільні школи.

© Люта Оксана Миколаївна, Київ, 1999

просвітителів⁶. Нарешті, 26 березня 1894 р. ревізійна комісія Товариства у доповіді загальним зборам висловила думку - відкрити безкоштовний бібліотечний заклад. Це було б конкретною реалізацією прямого завдання установи, проголошеного її статутом, - «розумового та морального розвитку ремісничого класу». Результатом обговорення стало схвалення загальними зборами рішення щодо відкриття в місті саме такої, безкоштовної, народної бібліотеки-читальні, підпорядкованої «Єлисаветградському товариству поширення грамотності та ремесел»⁷.

Проект статуту майбутнього закладу розробив відомий громадський діяч, етнограф, археолог П.З.Рябков, згідно з «Правилами про народні бібліотеки-читальні та порядку нагляду за ними», затвердженими Міністерством внутрішніх справ 15 травня 1890 р., і за зразком, опублікованим у шостому числі збірника Херсонського земства за 1894 р.⁸

Метою нового закладу проголошувалося: «Надати всім бажаючим мешканцям міста та його околиць (можливість. — *О.Л.*) користування книгами, журналами й газетами вдома та в читальному залі». Завідування його справами покладалося на членів бібліотечної ради та її опікуна. До обов'язків членів ради входило складання описів фондів і пошуки коштів для їхнього поповнення, можливість звертатися до місцевого керівництва з клопотаннями щодо дозволу на придбання книг та видань, не передбачуваних урядовими правилами. Громадські, станові й інші зібрання, які вносили щорічно на утримання бібліотеки не менше 100 крб., могли обирати до її ради свого представника. Опікун закладу відповідав за його стан перед урядом⁹.

Проект статуту бібліотеки схвалили річні збори Товариства 6 березня 1895 р. Тоді ж було обрано її першого опікуна — місцевого почесного мирового суддю С.К.Соколова-Бородкіна¹⁰. 27 травня 1895 р. статут закладу затвердив херсонський губернатор¹¹. 3 грудня 1895 р. відбулося офіційне відкриття безкоштовної народної бібліотеки-читальні «Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел»¹².

Вироблені правила користування закладом проголошували, що він відкритий для всіх бажаючих, незалежно від статі, віку, віросповідання та національності¹³. За статутом його кошти мали складатися з фінансування від Товариства; урядових, земських, міських установ; пожертвувань; зборів від різних благодійних заходів, прибутків з бібліотечних капіталу і майна тощо. При цьому зовсім не вимагалися плата або застава за користування його фондами, не призначалися штрафи за прострочення терміну користування,

псування або втрату книжок читачами¹⁴. Взамін застосовувалися інші, адміністративно-моральні міри впливу. Абоненти, котрі порушували правила користування бібліотекою, через місяць отримували письмові попередження. Якщо це не допомагало, її працівник йшов до боржників додому, що виявилось досить ефективною формою впливу. За серйозніші порушення (навмисне псування видань та ін.) відвідувачів могли позбавити права користуватися закладом на визначений радюю термін (від місяця до року)¹⁵.

Постійно діючим виконавчим органом у справах бібліотеки стала комісія з кількох її членів, до обов'язків якої входило: попереднє укладання списків для придбання літератури; вибір серед кандидатів тих, кого записували в першу чергу; розробка проектів правил користування фондами; різноманітні технічні питання — складання каталогів, штампування та нумерація літератури тощо.

У будні бібліотека працювала з 11.00 до 13.00 та з 17.00 до 20.00, у вихідні й святкові дні — з 11.00 до 20.00 без перерви. Її відвідувачі реєструвалися в двох книгах: абонентній та читального залу. В першій - зазначалося прізвище, ім'я, по батькові; стать; вік; віросповідання; стан; місце проживання. А в другій - цікавий і показовий етичний момент - лише вік та стать читачів, судячи із зовнішнього вигляду, без особистого опитування. Це робилося для того, щоб «не соромити їх»¹⁶.

Заклад було влаштовано на Ковалівці. Там зосереджувалося місцеве фабрично-заводське населення, розташовувалося ремісничо-грамотне училище і поряд знаходилося передмістя Бикове, яке не мало жодного просвітницького закладу. Хоча на Ковалівці й діяли бібліотека (з 1894 р.) та аудиторія для народних читань і продажу копійчаних видань земського реального училища, проте вони не були доступні для переважної більшості бажаючих. До того ж, згадана бібліотека видавала книги винятково під заставу або поручництво і працювала на тиждень протягом двох годин¹⁷.

Новостворений заклад приніс велику користь мешканцям Єлисаветграда. За перший рік існування - 1895/6 - її відвідали 23874 рази, читальний зал - 5367 (у середньому 102 особи щодня). На абонемент було видано 18507 книжок (у середньому приблизно 79 щодня), у читальному залі - 2585 книжок (у середньому близько 11 щодня)¹⁸. Уже першого дня до бібліотеки записалося 27 осіб.

Через три дні їх було вже 133. Пропоновані таблиці ілюструють дедалі зростаючу популярність закладу.

Обсяг послуг, наданих бібліотекою за перші дев'ять місяців існування¹⁹

Місяць	Кількість абонентів	Кількість чоловіків	Кількість жінок	Видано книг	У середн. на 1 читача	Кількість відвідин чит. залу	Видано книг
Грудень	309	250	59	1410	4,6	286	11
Січень	484	393	91	3029	6,3	989	386
Лютий	448	359	89	2710	5,6	1326	1152
Березень	518	435	83	2283	4,4	691	455
Квітень	589	480	109	2089	3,5	599	199
Травень	588	474	114	2102	3,6	594	201
Червень	554	440	114	1945	3,5	369	79
Липень	495	391	104	1588	3,2	284	71
Серпень	419	319	99	1351	3,2	229	31

Зменшення кількості виданих книг зумовлювалося збільшенням кількості об'ємних видань, які рідше обмінювалися²⁰.

Порівняльна характеристика послуг, наданих абонементом бібліотеки²¹:

Період	К-сть томів	К-сть абонентів	К-сть виданих книг
1895/6	1404	1000	18507
1896/7	2015	1679	25828
1897/8	2358	1980	30405
1898/9	2756	2249	34665
1899/1900	3073	2536	37643

Як бачимо, з часом кількість бажаючих користуватися закладом постійно зростала і значно перевищувала можливості бібліотеки. Тому її рада була змушена тимчасово припинити запис до неї, «оскільки на більше число не вистачало книг»; обмежити кількість абонентів, яких обслуговували протягом одного робочого дня – до 600 осіб; відвідувачів читального залу – одночасно не більше 20 осіб, бо в разі великого накопичення відвідувачів навіть гасло освітлення. Вже з січня 1896 р. читацькі квитки бажаючим видавалися з обмеженнями²². Дітям доводилося відмовляти ще й через відсутність літератури, відповідної їхньому віку²³. Для тих, кого не записували одразу, члени ради заводили окремі списки кандидатів у абоненти, дотримуючися черговості під час видачі їм читацьких квитків. Проте робітників, ремісників, учнів ремісничо-грамотного училища та обслугу намагалися приймати одразу, без кандидатських списків. Найбільша кількість звернень до закладу спостерігалася восени та взимку, в післяобідню пору²⁴.

У звітах бібліотеки зазначалося, що «члени комісії (котрі відали видачею читацьких квитків. – О.Л.) завжди перебувають у досить неприємному становищі людей, які щохвилино ризикують вчинити несправедливість», оскільки до-

сить часто кандидати в абоненти не дочекалися черги і більше не з'являлися до бібліотеки зовсім.

Членів бібліотечної ради турбувало й те, що недостатній книжковий вибір, вимушені відмови підривали престиж установи, яка переслідує просвітницькі завдання²⁵. Тому, для хоча б часткового розв'язання проблеми незабезпечення читацького попиту, членами ради було схвалено видавати поручництво тим відвідувачам, які вже перечитали наявну в масиві літературу з тим, щоб їх записували до громадської бібліотеки міста без вимоги застави (2 лютого 1899 р. було відкрито Єлисаветградську публічну бібліотеку з ініціативи саме членів бібліотечної ради Товариства; нині це фундаментальна наукова установа Кіровоградщини – Державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д.І.Чижевського)²⁶.

Фонди бібліотеки на момент відкриття нараховували приблизно 300 томів видань²⁷. До 1 вересня 1896 р. їх було збільшено до 625 книг у 1404 томах, двох щоденних газет, шести щотижневих, однієї двотижневої і шести журналів, переважно дитячих²⁸. За статистичними показниками найбільшим попитом читачів користувалися періодика, дитяча література, російська та іноземна белетристика. З російської белетристики найпопулярнішими були книги М.Гоголя, О.Пушкіна, М.Лермонтова, Л.Толстого, О.Толстого, Ф.Достоевського, І.Тургенєва. З іноземної белетристики – М.Ріда, Ф.Купера, М.Твена, Ж.Верна, Ч.Діккенса, В.Скотта. Особливо читалися «Хижина дяди Тома» Г.Бічер-Стоу, «Принц и нищий» і «Приключення Тома Сойера» М.Твена, «Три мушкетера» й «20 лет спустя» О.Дюма, «Робинзон Крузо» Д.Дефо, історичні новели й романи²⁹.

На жаль, книги, особливо популярних відділів, досить швидко «зношувалися», що вимагало додаткових коштів для їхньої реставрації. «Проте

рада не може суворо звинувачувати в цьому абонентів, оскільки враховує умови їх життя (зазначалося в її звіті. — *О.Л.*). <...> Взагалі ж звітний (1895/96. — *О.Л.*) рік довів старанне відношення читача до книги. Бібліотека не може навести жодного випадку навмисного присвоєння хоча б однієї з книг, що з особливим задоволенням у своєму першому звіті рада і відмічає»³⁰. Проте з часом, як не прикро, ставлення відвідувачів до закладу дещо змінилося. За звітом за 1897/98 рр., відсоток прострочення терміну користування книгами після очікування бібліотекою протягом місяця та письмового нагадування, зріс до 19,5 %. Збільшилася кількість пропаж видань — до 4 %. Найненадійнішими виявилися робітники й учні віком 16–20 років³¹.

Уже за перший місяць користування бібліотекою спостерігається певна тенденція щодо її відвідувачів. Серед абонентів переважали чоловіки (80 — 81,5%) і діти — здебільшого хлопці-підлітки 12–18 років (62,2 — 71,6%). За соціальним положенням — заводські та фабричні робітники (41,6%), учні (22%), торговці (12%). За станом — міщани (80,3%), селяни (11,1%). За освітнім цензом — випускники народних шкіл, єврейського початкового училища, церковно-приходської школи (бібліотека в основному відмовляла вихованцям середніх навчальних закладів та заможним особам, оскільки вони мали доступ «до книги й поза цією бібліотекою»). За місцем проживання більшість читачів була мешканцями окраїн. Така картина щодо відвідувачів зберігалася і в подальшому³².

У 1899–1900 рр.: «Як на училище, так і на бібліотеку попит все збільшується і збільшується», хоча на той час в місті вже було відкрито публічну бібліотеку, доступну для бідних верств населення. Та кількість абонентів народної бібліотеки-читальні не зменшилася. Навпаки, навіть виникла потреба у відкритті її філіалу на якій-небудь багатолюдній околиці міста. Проте матеріальне становище закладу не дозволило одразу її реалізувати³³.

Спочатку витрати на влаштування нової бібліотеки (до моменту відкриття) були невеликими — 29 крб. 15 коп. На 1 листопада 1895 р. з пожертвувань утворився певний книжковий та матеріальний (348 крб. 85 коп.) фонди.

Так, одна із засновниць бібліотеки — Н.В.Рябкова, яка активно їй допомагала і надавала різноманітну підтримку, перерахувала 100 крб. для її влаштування і зобов'язалася протягом наступних трьох років внести ще 400 крб. (що й виконала). Вона ж подарувала майбутньому закладу 122 книги у 157 томах і виписала через Санкт-Петербурзький комітет грамотності бібліотечку (25 книг) вартістю 50 крб.³⁴ 3 липня 1895 р.

загальні збори Товариства, за послуги, надані по влаштуванню народної бібліотеки-читальні, одностайно обрали Н.В.Рябкову своїм почесним членом³⁵.

Унаслідок листування з іншими бібліотеками країни закладом також було придбано ряд їх звітів, статутів, правил, каталогів. Санкт-Петербурзький та Московський комітети грамотності надіслали безкоштовно деякі власні видання: звіти, брошури по влаштуванню народних бібліотек і читалень³⁶. 14 серпня 1896 р. редакція київської газети «Життя й мистецтво», «співчуваючи справі народної освіти та просвітництва взагалі», запропонувала безкоштовно надсилати своє видання бібліотеці-читальні³⁷.

Але з часом фінансова ситуація ускладнилася. У відповідь на прохання про допомогу міська дума виділила бібліотеці разову субсидію: 1896 р. — 200 крб., 1897 — 300 крб., 1898 р. — 400 крб.; земська управа — 100 крб. на 1898 р. Проте і міське, і земське зібрання утрималися від призначення постійних щорічних субсидій закладові. Й це при тому, що бібліотекарі та їх помічники, — члени бібліотечної ради, які допомагали по черзі, — працювали безплатно. А періодично, під час великого напливу читачів, доводилося запрошувати на допомогу ще й додаткових співробітників³⁸. Звичайно, це була самовіддана важка праця, адже один бібліотекар за день обслуговував до 250, а то й більше, відвідувачів³⁹. І вже з квітня 1904 р. заклад змушений був запросити на роботу ще одного бібліотекаря з оплатою його послуг⁴⁰.

Витрати бібліотеки значно перевищували розміри її прибутків. Тому адміністрація постійно піклувалася про нові джерела фінансових надходжень. Для залучення додаткових коштів на користь бібліотеки-читальні за ініціативою Товариства влаштовувалися літературно-музично-вокальні вечори, проводилися публічні лекції⁴¹. Члени ради неодноразово зверталися з відозвою до мешканців міста подарувати прочитані видання; до міської громадської бібліотеки — пожертвувати видання, які та мала у декількох екземплярах. Заклад приєднався до Петербурзького бібліотечного союзу, метою якого було розширення й збереження прав просвітницьких установ даної категорії⁴².

Незважаючи на всі труднощі, бібліотека-читальня продовжувала діяти і навіть розширюватися. Виходячи з прав, наданих їй статутом, бібліотечна рада неодноразово зверталася до свого керівництва, опікуна Одеського навчального округу за дозволом придбати додаткові видання. Іноді такі прохання навіть виявлялися успішними. 22 квітня 1904 р. заклад отримав дозвіл виписати газети «Одесские новости», «Одесский листок»,

«Елисаветградские новости»⁴³. 21 січня 1905 р. надійшов дозвіл випускати ще одне місцеве видання - газету «Голос Юга»⁴⁴. А згідно з царським маніфестом від 17 жовтня 1905 р. до бібліотечних фондів допускалися всі друковані твори. Тому рада бібліотеки вирішила скористатися новими можливостями і на 1906 р. було виписано 12 журналів, 8 газет (у тому числі дві українські — «Громадська думка» і «Рідний край»). За урядовим указом 2 грудня 1905 р. народні бібліотеки було прирівняно до статусу громадських і дозволено мати в себе всі, не заборонені цензурою, видання.

Урядові постанови відчутно посприяли збільшенню кількості абонентів. Так, у листопаді 1905 р. їх було вже 757, а в січні 1906 — 886⁴⁵. 1905 р. здійснено 25665 видач літератури, тобто в середньому — 2333 книги на місяць. Щомісячно в середньому відбувалося 690 відвідин читачів. На засіданні елисаветградської повітової земської управи зазначалося, що справа закладу «поставлена дуже широко», про що свідчить наступне порівняння: якщо бібліотека видала за 1905 р. понад 25,5 тис. книжок, то існуючі 33 земські бібліотеки разом узяті — лише 33,5 тис.⁴⁶

12 березня 1913 р. на засіданні бібліотечної

ради голова «Елисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел» Д. С. Горшков (редактор місцевої газети «Голос Юга») запропонував відкрити філіал бібліотеки на Кушівці та обмежити вік відвідувачів закладів (не молодше 13 років), оскільки «накопичення великої кількості малолітніх підписчиків заважає звернути необхідну увагу на дорослих, допомогти їм у виборі книг тощо». Цього разу пропозицію було підтримано членами Товариства і втілено в життя⁴⁷.

Н.В.Рябкова знову пожертвувала власні видання для нового закладу. Д.С.Горшков безкоштовно передавав йому примірники «Голоса Юга». До 1915 р. Товариством було відкрито ще один бібліотечний філіал на Олексіївці⁴⁸.

Усе вищезгадане переконливо свідчить про постійне зростання потреби тогочасного місцевого населення в самостійному читанні, що, в свою чергу, сприяло зростаючій популярності народної бібліотеки-читальні. Заслуги безкоштовної бібліотеки Товариства в галузі підвищення культурно-освітнього рівня народних мас, які, за браком коштів, не мали доступу до платних просвітницьких установ, безперечні. І самовіддана благодійна праця її співробітників заслуговує на повагу та пам'ять нащадків.

¹ Борисенко В.Й. Борьба демократичных сил за народную освіту на Україні в 60–90-х роках XIX ст. — К.: Наук. думка, 1980. — С. 137.
² Там само. — С. 139, 141, 146, 150.
³ Кіровоградський обласний державний архів (далі — КОДА). — Ф. 56, оп. 1, спр. 6, арк. 42.
⁴ Зелёный П.А. К вопросу об устройстве публичной библиотеки: (Письмо в редакцию) // Елисаветград. вестн. — 1889. — № 48.
⁵ КОДА. — Ф. 56, оп. 1, спр. 6, арк. 17; спр. 9, арк. 40.
⁶ Там само. — Спр. 9, арк. 53.
⁷ Там само. — Спр. 6, арк. 17–18.
⁸ Там само. — Спр. 6, арк. 18; спр. 8, арк. 9.; Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания. — СПб.: Тип. Скороходова, 1895. — С. 532–533.
⁹ КОДА — Ф. 56, оп. 1, спр. 11, арк. 56.
¹⁰ Там само. — Спр. 8, арк. 16; спр. 11, арк. 1.
¹¹ Там само. — Спр. 6, арк. 13; спр. 28, арк. 66зв.
¹² Там само. — Спр. 7, арк. 13; спр. 8, арк. 62; спр. 11, арк. 1.
¹³ Там само. — Спр. 8, арк. 47.
¹⁴ Там само. — Спр. 11, арк. 56–57.
¹⁵ Там само. — Спр. 11, арк. 3–4, 58; спр. 16, арк. 151.
¹⁶ Там само. — Спр. 11, арк. 3–5.
¹⁷ Там само. — Спр. 28, арк. 67.
¹⁸ Там само. — Спр. 11, арк. 5.
¹⁹ Підраховано за: КОДА. — Ф. 56, оп. 1, спр. 7, арк. 13, 139–165; спр. 11, арк. 7.
²⁰ Там само. — Спр. 7, арк. 13.
²¹ Там само. — Спр. 1, арк. 22; ф. 304, оп. 1, спр. 43, арк. 3–3зв.
²² Там само. — Ф. 56, оп. 1, спр. 7, арк. 13, 179; спр. 11, арк. 2.
²³ Там само. — Ф. 304, оп. 1, спр. 43, арк. 5зв.
²⁴ Там само. — Ф. 56, оп. 1, спр. 4, арк. 26; спр. 11, арк. 2, 5–6.
²⁵ Там само. — Спр. 11, арк. 13.
²⁶ Там само. — Спр. 6, арк. 44; спр. 11, арк. 14; спр. 16, арк. 151.
²⁷ Там само. — Спр. 1, арк. 21; спр. 8, арк. 62.

²⁸ Там само. — Спр. 7, арк. 14; спр. 11, арк. 4–5.
²⁹ Там само. — Спр. 7, арк. 140–166; спр. 11, арк. 7; спр. 16, арк. 151.
³⁰ Там само. — Спр. 11, арк. 10.
³¹ Обзор деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел за 1897/8 год. — Елисаветград, 1899. — С. 16.
³² КОДА. — Ф. 56, оп. 1, спр. 7, арк. 13–14.
³³ Там само. — Спр. 1, арк. 21; спр. 11, арк. 14; ф. 304, оп. 1, спр. 43, арк. 2.
³⁴ Там само. — Ф. 56, оп. 1, спр. 6, арк. 18–19; спр. 28, арк. 72, 73зв.
³⁵ Там само. — Спр. 28, арк. 65.
³⁶ Там само. — Спр. 28, арк. 73зв.
³⁷ Там само. — Спр. 7, арк. 138.
³⁸ Там само. — Спр. 7, арк. 179; спр. 10, арк. 148; спр. 11, арк. 5; ф. 304, оп. 1, спр. 42, арк. 19зв.
³⁹ Там само. — Ф. 56, оп. 1, спр. 1, арк. 24.
⁴⁰ Там само. — Спр. 16, арк. 10.
⁴¹ Там само. — Спр. 7, арк. 183; спр. 8, арк. 58, 105; спр. 10, арк. 88; спр. 11, арк. 2; спр. 13, арк. 3–4.
⁴² Там само. — Спр. 4, арк. 120–121.
⁴³ Там само. — Спр. 16, арк. 7.
⁴⁴ Там само. — Спр. 24, арк. 16.
⁴⁵ Там само. — Спр. 4, арк. 119–121, 126.
⁴⁶ Журналы заседаний Елисаветградского уездного земского собрания XLI очередной сессии 1905 г. (с приложением докладов земской управы и комиссий). — Елисаветград: Паровая типо-литография М. А. Гольденберга, 1905. — С. 2, 7.
⁴⁷ КОДА — Ф. 56, оп. 1, спр. 4, арк. 179–181.
⁴⁸ Там само. — Спр. 4, арк. 183–184.